

Пролог

Серпень 1657 року. Чигирин

Іван Виговський задумливо дивився у вікно, розчахнуте в ніч, крізь яке линули чарівні пахощі літа з виразними нотками гіркуватої від пилу спеки, духмяного сіна та солодких ранніх яблук. Нічка була тиха, осяяна лише зорями. Невдovзі розжевриє світанок, відродиться сонце, подарувавши людям новий день, і хтось в цьому світі народиться, а хтось помре. Іван зітхнув. Його душу гнітили одночасно і жаль, і гіркота, змагаючись із бажанням забути, викреслити ці почуття зі своєї свідомості та жити далі — його ж життя триває. Причиною такої різнобарвності почуттів генерального писаря Війська Запорозького була смерть гетьмана Богдана Хмельницького.

Дивні стосунки пов'язували покійного гетьмана та генерального писаря — вони відмінно доповнювали один одного. Богдан був палкий та категоричний, Іван — м'який та гнучкий, що було на руку обом. І тепер Іванові було гірко усвідомлювати: Богдана більше немає. Він відчував величезну порожнечу в душі та шукав у собі сили її заповнити. «Згасло сонце, яке осяяло Україну», — хмуро подумав Виговський та озирнувся. При світлі свічок на нього вичікувально дивилися ніжинський полковник Григорій Гуляницький, генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний, позаду них з темряви виступало лице брата Данила, а далі в темряві губились обличчя інших, прихильних до Виговського козацьких старшин.

— Ти забув, як влітку¹ козаки вчинили Юрасеві рóкош?² — жорстко запитав Гуляницький. — І ти розумієш, що бувалі козаки не схочуть коритися хлопчині, який ще й шаблі не нюхав! Ти мусиш стати гетьманом, — з особливою інтонацією наголосив він, — а не опікуном при ньому!

— Тільки тобі відомі всі таємниці небіжчика Богдана, всі його таємні плани та думки, — м'яко додав Зарудний, — тому тільки ти годишся в гетьмани.

Виговський промовчав і відвернувся від своїх приятелів, задумливо ковзнувши поглядом у ніч.

Насправді Івана шкребло невдоволення, певна образа і цілком логічна гординя — чому покійний Хмель прагнув спадковості гетьманської влади, зламавши споконвічні козацькі звичаї? Невже він не розумів: його юний син — не найкраща кандидатура в гетьмани?! Славне ім'я батька не змусить козаків коритися Юрасеві. І хлопцеві не вистачить сил запобігти інтригам навколо булави, що можуть виникнути. Адже є чимало козаків, які не поступляться спритніс-

¹ Після укладення у 1656 р. між Московією та Річчю Посполитою Віленського перемир'я Хмельницький створив так звану Раднотську коаліцію між Україною, Швецією та Трансільванією, метою якої був поділ Речі Посполитої. У 1657 р. відбувся похід союзників у Польщу, який закінчився провалом. Козацько-трансільванська армія під тиском польського війська відступила в Україну. Богдан Хмельницький відправив їй на допомогу військо, яке очолив його син Юрій.

Раднотська коаліція не влаштувала Московію, бо, за умовами Віленського перемир'я, поляки мали б обрати Олексія Михайловича своїм наступним королем. Крім того, цар прагнув провести в Україні низку реформ, які б фактично знищили її незалежність. Для з'ясування участі в коаліції України цар відправив посла Івана Желябужського, який, опинившись в армії Юрія і помітивши невдоволення простих козаків своїми більш заможними товаришами, почав вести агітацію за обмеження влади гетьмана на користь царя. Зокрема наголошував, що цей похід здійснюється без царського наказу. У результаті обурене військо Юрія розійшлося. (*Тут і далі прим. авт.*)

² Рóкош (пол. *rokosz* — «бунт, повстання») — офіційне право польської шляхти на повстання проти короля для захисту своїх прав і свобод, закріплене на законодавчому рівні.

тю та розумом старому Хмелеві. Наприклад, він, Іван. Хіба мало сил він віддав Україні, що булава не повинна дістатися йому? Адже відтоді як у 1648 році після битви під Жовтими Водами Богдан викупив його з татарського полону, Виговський вірою та правдою служив Україні, не шкодуючи свого життя.

Хіба не він у той чорний 1651 рік, ледь вирвавшись з полону від хана Ісляма Герая, кинувся під Паволоч¹ збирати розсіяні козацькі загони та під Чудновим і на Уманському шляху розбив вісім тисяч татар, які поверталися до Криму, обтяжені бранцями, чим змусив хана відпустити Хмельницького? А в скількох битвах Іван ризикував своїм життям? Хіба не він створив таку потужну канцелярію, якої ніколи не мало Військо Запорозьке? Канцлер — так з повагою називали послі іноземних держав генерального писаря Виговського. Хіба це не він доклав руку до створення такої розвідки та шпигунської мережі, що гетьман знав про більшість потаємних справ сусідніх монархів? Та й завжди Іван був найближчим радником і помічником Богдана.

Однак ці амбіції та заслуги тьмяніли перед головним — Іван любив Україну і прагнув зберегти її свободу. Адже старий ворог молодій державі, Річ Посполита, нікуди не подівся, а ще й додався новий. Той самий, який взявся допомагати, — Московія нишком почала наступ на незалежність України.

Іван гірко усміхнувся — скільки сил він поклав при роботі Переяславських статей, але все прахом пішло — Московія першою не дотримала цієї угоди, уклавши за спиною України Віленське перемир'я з Польщею. А ледь зачувши, що Богдан на ладан дихає, Москва через свого посла Желябужського почала підбурювати людей проти

¹ Йдеться про події битви під Берестечком 18—30 червня 1651 року, коли хан Іслям III Герая втік, захопивши в полон Хмельницького разом з Виговським.

гетьмана: мовляв, простому людові краще б жилося під повною владою царя. Отже, царя Олексія Михайловича Найтихішого не влаштує Україна на чолі з самостійним гетьманом, що володарює наче суверенний монарх, — йому треба такого гетьмана, який став би вірним холопом.

Та навіть на церкву зазіхнув! У квітні помер київський митрополит, і треба було обирати нового. От московські послали недвозначно натякали, щоб українське духовництво «побажало» піти в послух до московського патріарха і спитало в царя Олексія дозволу на ці вибори. Ця «ласкава» пропозиція обурила церковних прелатів. Та чи чувано таке: древній церкві, яка з часів хрещення Русі підпорядковувалася лише Константинополю, піти в послух до якогось Московського патріархату, який колись був єпархією Київського?!¹ Зазіхнути на давнє право української церкви, яке поважали навіть польські королі-католики? Це кричуще нехтування Переяславської угоди!

І чи вистачить у когось розуму, сили волі та спритності протидіяти своєму союзнику та зберегти те, за що пролилось так багато крові, — волю та державність? Іван сподівався, що у нього вистачить.

Але з іншого боку Іван усвідомлював, що багато чим поступається покійному Богданові. У нього не було харизми визволителя від ляхів, яка овіювала покійного гетьмана. І Виговський розумів, що не зможе опертися на всю масу простих козаків, як колись зробив Хмельницький, — лише на козацьку старшину. Таких людей, як він сам, — вчорашніх шляхтичів, що стали козаками, виборюючи свободу пліч-о-пліч з хлопами. І якщо ця старшина вручить йому булаву, то він муситиме зважати на неї. Сьогодні вони бачать в ньому гетьмана, а завтра можуть і скинути.

¹ У 1448 р. Московська єпархія відокремилась від Києва, проголосивши себе патріархатом, і лише у 1589 р. (через 141 рік) була визнана Константинополем.

Ці всі міркування, що в глуху ніч терзали Івана, терзали й більшість старшин, які хотіли мати сильного лідера, а не сором'язливого юнака. Через це вони і зібралися на цю таємну раду, хоча Хмельницький ще лежав у труні. Що поробиш: життя та політика не визнають скорботи й зволікання, а вимагають рішучих дій!

— Я говорив з Юрасем, і він погоджується, що йому зарано бути гетьманом, тому відмовиться від булави. І згоден, щоб його замінив ти. А ми всі тебе підтримаємо, — пролунав позаду голос Зарудного, який, до речі, був наставником при Хмельниченку.

Іван покосував на своїх поплічників, гірко усміхнувся, зачувши спів других півнів. «Треба завершувати, бо скоро треті півні проспівують», — подумав він, повернувся, окинув поглядом усіх присутніх і твердо промовив:

— Добре, панове, якщо мене оберуть гетьманом замість Юрася, я не стану відмовлятися. Мабуть, така воля Божа!

Розділ I

Злощасний млинок

Вдові, що вороні: нема оборони.

Українська народна приказка

Травень 1657 року. Полтава

Чудове видовище відкривалося тому подорожньому, який опинився б на східній околиці Полтави, між берегом Ворскли та Монастирською горою¹. Віковий ліс, наче мантія, вкривав гору, спускався до самої річки, змагаючись пишністю з луками. Місцина була тиха, незалюднена та усамітнена — райський куточок, якими так багата українська земля. Лагідний травень офарбив ліси, луки та очерети, оперезані небесною блакиттю Ворскли, у соковиті смарагдові та ніжно-зелені відтінки з яскравими вкрапленнями весняних квітів. Ліс впритул підходив до берега, й під його покровом, у затінку могутніх дубів, на ряднинці лежала дівчина, обпершись на лікоть. А на її коліна поклав голівку гарненький хлопчик, який міцно спав.

Бідна дівчина вже геть змучилась без руху, але не ворушилася, щоб не розбудити хлопчину. Вона не була красунею, яка одразу засліплює вродою, але була надзвичайно гарненька. Овальне, з високим чолом, біло-рожеве, наче яблуневий цвіт, личко дівчини прикрашали темні брови, гордовито надломлені над великими очима. Ці брівки, а ще пухкенькі уста

¹ Одна з трьох гір, на яких розташована сучасна Полтава. У середині XVII ст. не входила в межі міста і була незаселеною.

«бантиком» із трохи випнутою вперед нижньою губою та маленький носик з тонким, подовженим переніссям наділяли дівчину милою дитячістю, а темно-каштанове волосся підкреслювало чарівність темно-блакитного кольору її очей. Погляд цих гарних очей, не обпечений життєвими прикромцями, видавав її дитячу наївність і безжурність.

Аж ось дівчина пожвавилася, бо до берега підплив човник, з якого вистрибнув хлопець, витягнув його на берег та, забравши улов, попрямував до неї. Він був високий, симпатичний, худорлявий, проте підліткова вугластість почала поступатися місцем широким плечам та м'язам. Однак дорослішання тіла не торкнулося тонких рис його обличчя, які залишалися по-дитячому миловидними. І лише погляд його очей, таких самих темно-голубих, як і у дівчини, свідчив про розум і тверду волю. Хлопець лагідно усміхнувся дівчині, і його очі засяяли від ніжності, а та відповіла йому не менш лагідною усмішкою.

— Спить? — підійшовши, запитав він.

— Заснув, щойно ти відплив від берега, — прошепотіла дівчина. — Вдосвіта ж устав, набігався, ось його й розморило на сонці. Багато риби спіймав?

— Угу. І самих шук! — з гордістю шепнув хлопець. — Є щось попити?

— Там у затінку глечик з водою. Спеціально заховала для тебе, щоб була прохолодна. Ой, Демку, ти все обличчя на сонці спік! — жалібно прошепотіла дівчина.

— Нічого! Відійде! — відповів Демко, коли напився, і запропонував: — Ось що, Олесю, я його понесу. Треба кваситися додому, бо мама хвилюється, що ми так довго.

— Шкода його будити! Може, трохи зачекаємо?

Але чекати не довелось — від перешіптувань хлопчик сам прокинувся та сів на ряднинці, кліпаючи оченятами і позіхаючи спросоння.

— Левусю, сонечко моє, виспався? — лагідно запитала Олеся, нарешті підвівшись та розминаючи затерпле тіло. Левко стверджувально кивнув і солодко позіхнув.

Якби при цій милій сцені був присутній хтось сторонній, то він неодмінно здогадався б: ці троє — брати та сестра, так впадала в око схожість окремих рис їхніх облич. Дем'ян та Олександра були погодками відповідно дев'ятнадцяти та вісімнадцяти років, а Леву нещодавно виповнилося десять. Це були діти козака Василя Гориченка, значного військового товариша¹. Але їхній батько загинув при Берестечку, і ними опікувалася матір, Марія.

— Ну, якщо виспався, то ходімо вже додому, сонько ти мій! — лагідно мовив Демко до братика, забрав улов та квапливо пішов стежкою, що химерно петляла лісом. Олеся забрала рядно та глечик і пішла за ним. Левко, все ще сонний, поквапився слідом. А наздогнавши сестру, вхопив її за руку. Всім серцем він був прив'язаний до неї. Втім, як і Олеся до нього, — Левко виріс у неї на руках. А Демко душі не чув у хлопчику та охоче проводив своє дозвілля з ним і сестрою. От і сьогодні зрання всі троє вирушили на риболовлю.

Вузька стежка привела братів та сестру до урочища, що розкинулося між Монастирською та Подільською² горами. Тут, серед могутніх дубів, була їхня невеличка садиба, обнесена частоколом із загострених стовбурів дерев. Увійшовши на обійстя, вони побачили матір в компанії Климка Соломки, одного з двох осавулів Полтавського полку та за сумісництвом зятя полкового писаря, що перетворювало його на особу зі зручним суспільним становищем.

Пані Марія Гориченко була вельми гарною жінкою тридцяти восьми років. Середнього зросту, ставна, гордовита,

¹ Значний військовий товариш (також знатний, зацний, заслужений, славетний) — козак, який виділявся знатністю, заможністю, тривалим терміном служби у Війську Запорозькому та/або шляхетним походженням і мав більш розширені привілеї порівняно з простим козаком.

² Подільська гора — давня назва Іванової гори в сучасній Полтаві. Ще у XVIII ст. гору називали Подільською через Подільську браму, яка вела до Подолу, який був передмістям. Івановою гору почали називати у XIX ст. через садибу І. Котляревського.

з яскравими блакитними очима в обрамленні чорних вій, Марічка неодмінно привабила б до себе тих поціновувачів жіночої вроди, які сприймають зрілу жінку, наче витримане вино — оксамитове та жагуче на смак, з тонким медвяним ароматом, що одночасно й освіжає, й запалює кров, і яке хочеться куштувати знову й знову. Однак, овдовівши, Марія забула про свою привабливість та не зважала, що у світі існують залицяльники. Навіть змусила себе забути про покійного чоловіка, якого палко кохала з самої юності, заштовхавши скорботу на дно своєї душі. Натомість наповнила своє життя любов'ю до дітей, які були її найціннішою спадщиною від чоловіка.

Чарівливість Марії, на жаль, не справляла враження на її співрозмовника, з яким вона про щось палко сперечалася. Соломка був опецькуватий, викоханий та чистенько вдягнений. Але кожен, хто поглянув би в його обличчя, зрозумів би, що перед ним рідкісний проноза. Климко щось роздратовано говорив Марії, а та, вперши кулаки в боки, не менш роздратовано йому заперечувала. Демко спохмурнів — з якогось часу він всією душею зненавидів цього чоловіка, який отруював їм життя.

Річ у тім, що покійний батько отримав у володіння від князя Концепольського невеличку ділянку лісу, де побудував свою садибу. Проте ця земля не приносила доходу. Тому, коли Україна звільнилася від влади Польщі, Василь випросив у полтавського полковника дозвіл та побудував власним коштом млин на річці Рогізній, який давав непоганий прибуток. І нині цей млинок був єдиним джерелом коштів для сімейства Гориченків — Марії довелось навчитися керувати у такій зовсім не жіночій справі.

Проте це не подобалося Соломці, який не міг змиритися, що млином володіє не він, а якась удова давно загиблого козака. І тому Климко неодноразово пропонував Марії продати йому жаданий млинок. Марічка, звичайно, відмовлялася, але Кліма це не зупиняло, і він раз у раз докучав їй своїми

вимогами, які поступово переходили в погрози. І зараз знову Соломка вимагав згоди на продаж.

— Я востаннє тебе добром прошу: продай мені млин! — вимагав неприємний гість.

— А я востаннє кажу тобі: я нізащо не продам млина ані тобі, ані будь-кому іншому! На що я житиму? Чим мені годувати дітей? Ти хоч це розумієш? Ти ж сам батько! — запально говорила Марія. — Ти і так оббріхуєш мене, щоб люди перестали у мене молоти! Добре, що ніхто не вірить тобі, мерзотникові! Хай тебе Бог покарає за цю твою підлість, бо ти в сиріт останній шматок хліба забираєш! Йди геть з двору, бо спушу на тебе собак!

— Навіщо собак? Ти сама кого хочеш обгавкаєш та загризеш, бо гірша за шолудиву шавку! — ущипливо парирував Климко. — Дурна баба!

Демко таке не стерпів. Жбурнувши улов на землю, він підскочив до Соломки та за комір потяг його геть з двору, примовляючи:

— Тобі ж сказано, що не продамо, то чого ти раз у раз прешся до нас та п'єш з матері кров?! Йди геть! Не доводи мене до гріха!

Соломка кумедно упирався, намагався дряпатися, але безуспішно — шапка сповзла йому на очі, а вихопити шаблю він не здогадався, бо був більш спритний на язик, ніж на самозахист. Та й був він нижчим, товстішим за Демка, а той, хоч і юний, проте більш вмілий у таких справах.

— Даремно ти так з ним, Демцю, — зітхнула Марічка, коли син випхав нахабу з двору та зачинив за ним хвіртку. — Він тепер ще дужче лютуватиме.

— Поскаржимося на нього полковникові, — запропонував Демко. — Має ж полковник пам'ятати заслуги мого батька і не допустити, щоб ця мерзота нас грабувала! Нехай він візьме мене служити у полк...

— Я не хочу, щоб ти служив, і ми з тобою вже обговорювали це! — нервово крикнула Марія, підхопила кинуту на

землю рибу та пішла у кухню, щоб уникнути суперечки, яка ось-ось мала б початися. Демкові дуже хотілося піти батьковим слідом, а мати робила все, щоб цьому завадити. Після загибелі чоловіка в душі Марічки оселився вічний страх втратити ще й старшого сина, якщо той стане козаком.

Демко люто окинув обійстя поглядом і побачив Омелька, який так зручно примостився в тіні хати, що не одразу його й помітиш, і безмовно спостерігав за цією сценою. Омелько був одним з підсусідків¹ покійного Гориченка, але тепер став майже членом родини — він єдиний з усіх нахлібників Василя не полишив його удову з малолітніми дітьми і допомагав, чим міг. Щоправда, Омелькові все одно нікуди було подітися — родичів він не мав, та ще й після поранення кульгав на ногу. Але ці сумні обставини міцно сплелися з відданістю покійному хазяїну, тому він залишився жити у його вдови.

— А ти чого мовчав? Чому не вступився за маму та дозволив цій погані її принижувати? — накинувся Демко на чоловіка, щоб розігнати досаду.

— Пані не веліла втручатися, — незворушно відповів Омелько, анітрохи не ображаючись на хлопця, бо знав, чого той біситься, і розрядив свій пістоль.

Демко усміхнувся — він знав, що кульгавість не заважає Омелькові влучно стріляти. Ось і зараз чоловік недаремно тримав пістоль у руці, бо вже не раз мусив вгамовувати нахабу Соломку.

Олеся, яка мовчки спостерігала за цими чварами, підійшла до насупленого Демка та обережно поклала руку йому на плече.

— Не журися! Ходімо я намажу тобі обличчя сметаною, щоб не пекло, — запропонувала дівчина, шкодуючи брата — він завжди довіряв їй свої найпотаємніші мрії. Так само як і мати часто ділилася з дочкою своїми турботами та переживаннями. Тому Олеся відмінно знала: мати прагне

¹ Безземельний селянин, який проживав у заможного селянина чи козака.

втримати старшого сина вдома, а Демкові дуже хочеться пригод.

— Угу. І буду біленький, як панночка, — буркнув Демко, а потім хихикнув та обняв сестру. Левко одразу ж підбіг до старших, вліз між ними, вимагаючи, щоб і його обійняли.

Увечері Марічка в задумі сиділа на призьбі, хмуρο дивлячись у ясне небо, де ще полум'яніла заграва травневого заходу, коли з хати вийшла Олеся, присіла поруч та пригорнулася до неї. Марія рвучко обняла доньку, поцілувала в маківку.

— Що тебе мучить, мамо? — обережно запитала Олеся.

— Не знаю, як і пояснити, доню. Якесь недобре передчуття, що Соломка щось утне, щоб відібрати наш млин.

— А може, й справді треба поскаржитися на нього полковникові? — ще більш обережно запропонувала Олеся. — Можливо, буде краще, якщо Демко почне служити, адже він так мріє бути схожим на покійного тата.

— Тебе Демко підслав? — запитала Марічка, відсторонилася від дочки та гірко зітхнула. — А чи усвідомлюєш ти, донечко, як страшно втратити дитину? Ви не розумієте цього. Ви навіть не уявляєте, як я боюся за ваші життя! Твоє, Демкове, Левкове... Ви мене зрозумієте тільки тоді, коли у вас будуть власні діти. Я ладна своє життя віддати, лише б ви троє були щасливі. Тому не хочу, щоб Демко наслідував батька. Добре, що Левусь ще замалий і всі його мрії обмежуються лише ласощами!

— А чим же тоді Демкові займатися? Він же не може все життя робити те, чого хочеш ти? — сміливо запитала Олеся, ризикуючи отримати сувору догану, але мати лише усмінулася.

— Донечко, сонечко ти моє, Демко змужніє і замінить мене в управлінні млином, а потім одружиться, і все у нього буде добре, — впевнено відповіла Марія, усміхнувшись цій щасливій перспективі. — І тебе теж видам заміж! І в мене будуть онуки! Господи, тільки б Соломка нам не нашкодів!

— Не нашкодить! Бог нас не залишить, — відповіла Олеся і знову пригорнулася до матері.

Марія обняла доньку та підняла очі до неба. Згадалося, як далеким весняним вечором з покійним чоловіком сиділи на цій самій призьбі та мріяли, як разом постаріють і бавитимуть онуків. Вони були тоді такі щасливі, сповнені надій і планів на майбутнє. А потім Василь пішов у похід. Повернувся лише Омелько і повідомив, що господар загинув. На очі навернулися сльози, і Марічка швидко закліпала віями, стримуючи їх, бо давно заборонила собі плакати.

— Знаєш, донечко, найгірше, що може трапитися в житті, — це смерть. Усе інше можна пережити, перетерпіти, можна пробачити всі кривди та відродити кохання чи довіру, але ніколи не здолаєш смерть, — задумливо промовила жінка. — Дай Боже, щоб ти ніколи не втратила близьку людину, Олесенько. Дай Боже, щоб тебе ця чаша оминула.

Але Марія побоювалася марно — ця чвара стала останньою краплею в чаші Соломкиного терпіння, і він вирішив ґрунтовно підійти до справи. Климко вже переконався, що жодними погрозами не примусить Марію продати млин, тож треба діяти по-іншому. Тому почав розпитувати людей, яким чином млин опинився у володінні Гориченкової удови. Йому розповіли, що вона, мабуть, отримала його у спадок від чоловіка, а може, діти успадкували — до пуття ніхто нічого не знав, окрім того, що у Марічки завжди все чесно, і робітники в неї порядні, працьовиті, і сама вона не хапунка і не прбйда.

Тоді Соломка зайшов з іншого боку — зацікавився питанням, як узагалі покійний Гориченко здобув цей млин. Чи немає тут якої лазівки? Так він і вивідав, що покійний Василь начебто отримав дозвіл від полковника Мартина Пушкаря. Та ще й вигідно отримав — жодних податків з млина не платив. А це вже було щось! Тому Соломка, використавши прихильність свого шуряка, який мав доступ до гродської

книги¹, попорпався у ній та дізнався відомості, що в корені міняли справу. І це відкриття викликало у Климка таке тріумфування, що він напився, як квач. А коли протверезів, подав на Марічку в суд, вимагаючи відібрати в неї млин та віддати йому.

Цю справу Клим вважав виграшною — у Марії не було жодних законних підстав на володіння, а в суду — жодних підстав йому відмовити. Тому в чудовий липневий день Соломка бадьоро дріботів до міської ратуші, де зазвичай суд Полтавського полку чинив розправу² і де нарешті мала здійснитися його мрія.

Приміщення ратуші було зручне та затишне, і в ньому могли поміститися не тільки учасники процесу, а й ті роззяви, які знічев'я та цікавості приходили послухати, хто з ким і за що судиться. Проте в цей день зала була напівпорожньою, бо для обивателів справа видавалася нецікавою — якби ж то було або перелюбство, або крадіжка чи що інше жахливе та скандальне, то тоді не гріх і послухати. Прийшли лише полковник Мартин Пушкар, полковий суддя, другий полковий осавула та писар. Ну і, звичайно ж, Соломка як жалоблива, тобто покривджена, сторона.

Взагалі Клим розраховував, що Марічка злякається й не стане чинити серйозний спротив або взагалі погодиться не доводити справу до суду. Адже, на думку суспільства, будь-яка тяжба лягала прямою на честь як позивача, так і відповідача, бо в порядних людей не виникає жодних проблем із законом. Сам Соломка чхав на людську думку — зате він отримає омріяний млинок! Але Климко помилився щодо сили духу Марічки — вона у супроводі старшого сина з'явилася в суді без жодної тіні сорому, готова боротися за своє майно до останнього.

¹ Гродська книга — збірник оригіналів і копій судових і юридичних документів (на кшталт архіву).

² Безпосередній процесуальний розгляд судом позову (*заст.*).